Тетяна ШЕВЧЕНКО
докторка філологічних наук, професорка
завідувачка кафедри української літератури та компаративістики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
м. Одеса
https://orcid.org/0000-0002-8118-9663

ВІЛЬНЮС ЯК ТОПОС ПОГРАНИЧЧЯ КУЛЬТУР В ЕСЕЇСТИЦІ Ч. МІЛОША (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗБІРКИ «АБЕТКА»)

Вивчення урбаністичного простору як тексту культури на матеріалі літературних творів зазвичай прийнято пов'язувати з виявленням його «внутрішнього змісту», «відчуття» та / або основної «ідеї». Розуміючи під об'єктивацією фіксацію авторського сприйняття міського простору в художньому тексті, ми маємо говорити про практики та мовні засоби, що дозволяють перетворити мислеформу на цілісний, наочний, у деяких випадках майже відчутний образ, який уможливлює передачу авторського бачення міста читацькій аудиторії. У цьому сенсі творчість польського нобеліанта Чеслава Мілоша (1980) залишається цікавим об'єктом вивчення. Митець, чиє життя тісно пов'язане з Литвою, Польщею, Францією та США, звісно, залишив маркери цих країн, зокрема урбаністичні, у своїй різножанровій творчості. В есеях Ч. Мілоша, «поета після поезії» [3, с. 210], трансформація автобіографічного начала в мемуарне, іронічного в трагічне, філософського в реалістично-натуралістичне крізь призму просторової рефлексії, зокрема, урбаністичної, постає органічною, структурує мислення в єдність, даючи нові можливості літературознавчої інтерпретації. У цьому сенсі показовою є пізня есеїстика митця, зокрема його збірка «Абетка», у якій спогади минулого стають предметом розлогих обсервацій і оцінок, а сама книга «презентує біографію автора як деконструкцію його життя на тлі XX ст. в культурному, історичному, філософському регістрах», «у розпорошених фрагментах» [4, с. 167]. Виняткове місце в них відведене Вільнюсу – місту дитинства, експлікацією культурного, релігійного, історичного, географічного пограниччя. Розташований на перетині Балтії, Східної Європи, католицького і православного світів, закорінений у минуле багатьох народів Європи, зокрема й українців, цей унікальний топос на мапі світу віками всотував вплив різних спільнот, що відобразилося в його архітектурі, ментальності, загальній атмосфері. Місто дитинства, відкрите митцем заново через 50 років, якраз і активізувало мемуарні практики Ч. Мілоша, оформлені згодом у формат авторської енциклопедії: «Коло замкнулося поверненням до місця народження і до Вільно більш як півстоліття. Я умів цінувати цю незвичну зустріч із минулим, яку мені пощастило пережити, хоча не зміг би адекватно описати силу й неоднозначність цього відчуття» [1, с. 14-15], – зізнається митець.

Головний акцент художніх практик Ч. Мілоша щодо Вільнюса – перманентне прийняття культурних та історичних змін цим містом, органічна переходовість у мові, освіті, науці, єднання різновекторних впливів, наприклад, в архітектурі, толерантність і повага до різних конфесій і національностей: «Місто існує для мене одночасно сьогодні, вчора і позавчора, і з цим нічого не вдієш» [1, с. 242], – пише митець. В окремих випадках Ч. Мілош створює Вільнюс як такий, що наближається до «антиутопічної» моделі зображення дійсності, де все взаємопов'язано: минуле цього міста впливає на його сучасність, творячи не лише образ візуальний, але й внутрішній – символічний та сакральний простір впорядкованого хаосу і оцільненого порубіжжя.

Пограниччя Вільнюса як базову його прикмету Ч. Мілош маркує через такі акценти: конфесійне розмаїття, змішування мов, історична зміна кордонів, що віддзеркалено в описах різних районів міста, де мешканці різних народів і релігій проживали компактно. Передусім ідеться про мультикультурне пограниччя (культуроцентризм – основне підґрунтя есеїстичної самоідентифікації Ч. Мілоша загалом) і релігійне пограниччя. Перше уособлюється в спогадах про розвиток польської літератури, яка розвивалася в тісному контакті з литовською традицією, що формувало виняткову ідентичність. Друге опредмечується через постійні згадки то про західний варіант християнства, то про східний, то про єврейську громаду, то про російський чи білоруський контексти. Подекуди Ч. Мілош в «Абетці» конструює Вільнюс як місто-міф, тобто простір, який існує одночасно і в пам'яті автора, і залишається жити в його сучасній свідомості, породжуючи нові ментативи. Через це Вільнюс в «Абетці» – це квінтесенція Центральної Європи, пограничної зони, котра перебуває між Сходом і Заходом, що й визначає її трагічну, але разом із тим таку багату історико-культурну долю. Через те пограниччя Ч. Мілоша – це і його особисте пограниччя, межовий простір митця, який, з огляду на есеї «Абетки», представник багатьох культур одночасно, людина кордону, литовець з польським серцем.

З іншого боку, топос Вільнюса постає такою собі постмодерною субстанцією: вона проникає в митця із загальновідомими знаннями, з одного боку, і стає його продовженням через спогади, настрої, співвідноситься із сучасним розумінням топосу, веде діалог із привнесеним у простір досвідом – з іншого. Такий підхід демонструє інтеркультурну інтерпретацію урбаністичного простору з винятковою історією, зберігаючи при цьому базові принципи топології місця як соціальної та особистісної реальності, як-от: «Мені здається, що дух кожного міста зберігає все, що там сталося, і навіть те, що в ньому станеться. Вільно було назване "милим містом", і таким воно було й для мене, але його дух пам'ятає про знищений доценту "Північний Єрусалим"» [2, с. 90]. Важливо, що саме «північним Єрусалимом» називали Вільно представники європейської єврейської

спільноти, відзначаючи в такий спосіб особливу роль цього урбаністичного утворення в розвитку єврейської науки, освіти, релігії і культури.

Можемо також відзначити, що Вільнюс в «Абетці» постає відображенням і старих і оновлених з досвідом знань, кодів та сенсів, що реалізують у собі часово-просторову організацію навколо митця та реципієнта. Скажімо, описи вулиць, костелів, шкіл, місць зустрічей молоді у текстах формують певний спосіб самоусвідомлення на шляху до самоідентифікації та пошуків власного місця в просторі топосу есеїстом. Вільнюс постає множиною подієвості, особливостей, авторських та читацьких вражень та почуттів, що зумовлює послідовне формування урбаністичної парадигми. Він стає таким собі нашаруванням символів, знаків та архетипів на об'єктивну реальність, що реалізується в часі та просторі та репрезентується у всіх елементах міської системи: районах, вулицях, кварталах, будинках, стінах, межах та кордонах – умовних і справжніх. Також він постає простором, у якому зосереджена реалізація сакрального, уособлення духовного та культурного надбання, персоналізації його мешканців, що стають творцями авторських контекстів, асимілюючи власний досвід, спогади, пам'ять разом із пережитим, сьогоденням та майбутнім.

Вільнюс дитинства у Ч. Мілоша часто зображується гетеротопічно: місто формується не лише з погляду загального сприйняття, а й з позицій асоціацій від вулиць, кварталів, провулків, храмів, мостів тощо. Кожна з зазначених категорій формує простір литовської столиці та її організацію як мозаїчне утворення. Виняткове смислове навантаження отримують вулиці і вулички столиці колишньої імперії, райони за етнічною ознакою, що стають симулякром у зображенні. Тоді як сучасний Вільнюс в інтерпретації Ч. Мілоша більшою мірою гомотопний: він постає топосом єднання спогадів і традицій, оформлених з відстані часу і мало опредмечений географічно. Тож саме тому в «Абетці» Ч. Мілоша Вільнюс постає існуючим, проте абстрактним, репрезентує звернення до минулого та історичного, дає передусім уявлення про душевний стан рефлексуючої особистості, а не зображується предметно. Через те Вільнюс в есеях абеткової колекції постає реальним і водночас утраченим світом – топосом, який уже не існує в тому вигляді, у якому герой-мислитель його пам'ятає, але зберігає первинне єство. Тому важливими в есеїстиці польського метра постають мотиви ностальгії, реконструкції через пам'ять, спроби врятувати місто у слові. Словом, Вільнюс в есеїстиці Ч. Мілоша постає не конфліктним, а синтетичним пограниччям, що формує особливу картину світу митця, поєднуючи різні авторські ментативи єдиний художній код.

Список використаних джерел

1. Мілош Ч. Абетка. Харків : Треант, 2010. 384 с.

2. Мілош Ч. Велике князівство літератури. Київ : Дух і Літера, 2011. 440 с

3. Поліщук Я. Ревізії пам’яті: літературна критика. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 216 с.

4. Shevchenko T., Chykur L. Narrative-Mentative Organisation of Memoirs and Reflections Collection Milosz’s Abc’s by C. Milosz. *Alfred Nobel University Journal of Philology*. 2025. № 2 (30). P. 167–182.